

житла частково заглибленого в землю. Правда не всі автори з цим терміном згодні. Здається, що застосування його до жител тільки незначно заглиблених нижче давнього горизонту⁴⁴ (0,20—0,50 м) неправильне. Очевидно, в археологічній літературі треба відмовитися від терміну «напівземлянка» і замінити його назвою «заглиблене житло» з обов'язковим поданням глибини від давнього горизонту,— так буде точніше.

Трапляється також довільна інтерпретація опублікованих матеріалів. Так на с. 212 читаємо, що на площі Зимнівського городища виявлено «майстерні для обробки кольорових металів», а насправді там знайдені лише сліди такого виробництва, самої майстерні там, на жаль, не відкрито.

Для твердження (дуже ймовірного) про зосередження в руках одного ремісника-металурга обробки чорних і кольорових металів недостатньо виявлення слідів залізо-бронзообробного ремесел *на одному поселенні* (с. 385), доказом може бути лише виявлення таких слідів *в одній споруді*.

Бувають непогодження викликані перейменуванням місцевостей та змінами в адміністративному поділі. Так поселення у Вікнінах Великих фігурує раз за сучасним станом як належне до Збаразького району, а раз по-старому — до Лановецького. А на с. 93 названі поряд поховання пшеворської культури в Кристинополі та Червонограді, а це ж різночасові назви цієї самої місцевості. Хоча відома пам'ятка розташована на території села Ріпнева (по-російськи «Рипнев»), її послідовно названо в монографії «Репнев», але ж географічні назви не перекладаються!

Важливу роль відіграють у праці карти, на загал дуже сумлінно складені. Але і тут не обійшлося без своїх недоліків. Так на карті (с. 11) поміж ареалом поширення пам'яток пшеворської культури та кордонами Римської імперії залишена «біла пляма», а ця територія була в цей час заселена! На с. 107 читаємо у тексті, що на території Закарпаття відомий лише один могильник другої чверті I тис. н. е. поблизу с. Ізи, а на карті (рис. 16) позначено дві такі анонімні пам'ятки.

Список таких огріхів можна б продовжити, але не вони свідчать про високу наукову цінність і вагомість монографії.

У книзі на широкому матеріалі по-новому поставлено і в значній частині вдало вирішено кардинальну історичну проблему — проблему етногенезу і ранньої історії слов'ян. Повністю підтверджено доцільність використання для цієї мети ретроспективного методу. Авторі зуміли відійти від традиційних методів автохтонізму й міграціонізму та обрали свій, середній, шлях, приймаючи єдино правильний погляд на хід етнокультурних процесів як на інтеграцію різних культурних елементів у результаті змішування місцевих субстратних і зайшлих груп населення та їх культур. На цьому ґрунті виникали нові етнічні утворення, а поміж ними також слов'янський етнос.

Запропонована київськими археологами нова концепція історії слов'ян Південно-Східної Європи впродовж I тис. н. е. є вагомим внеском в європейську славистику та стане визначною подією в світовій історичній науці.

Одержано 05.11.1990

В. В. АУЛІХ

Феннел Д.

Кризис средневековой Руси. 1200—1304

(Пер. с англ. Вступ. статья и общая ред.

А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова).—

М.: Прогресс, 1989—292 с.

Феодална роздробленість Давньої Русі — одна з найактуальніших тем сучасної історіографії. І радянські, і зарубіжні вчені жваво обговорюють причини її виникнення, рушійні сили, перебіг, характер державності, економічні, соціальні, політичні й культурні аспекти цього складного явища, що не обминуло більшості країн середньовічної Європи. Тому кожна нова праця з вказаної проблематики привертає увагу науковців, особливо коли належить перу авторитетного вченого.

© М. Ф. КОТЛЯР, 1991

Відомий англійський історик Д. Феннел опублікував книгу, присвячену кризі середньовічної Русі, ще 1983 р. Професор Оксфордського університету, він вже довгі роки працює на ниві студіювання історії Росії XV—XVI ст. Ним створено праці «Іван Великий Московський» (1961 р.) і «Піднесення Москви» (1969 р.), видано том листування Грозного з Курбським, написано розділ «Росія 1520—1559 р.» до «Кембріджської нової історії», що вийшла друком 1959 р. Названі праці високо поціновані науковою критикою. Але до появи «Кризи середньовічної Русі» Д. Феннел ніколи не заглиблювався у події XIII ст. Це варто мати на увазі, розпочинаючи знайомство з його монографією.

Як написали у передмові до праці Д. Феннела її упорядники Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузов, «автор белегристично, легко оповідає про заплутані взаємини руських князів, відтворюючи літописну мозаїку походів, битв, триумфів і воєнних невдач» (с. 14) — і, додамо ми, нехтуючи відображенням суспільно-економічних обставин, не намагаючись розібратися в культурному, духовному та ідеологічному житті Давньої Русі XIII ст.

Д. Феннел зосередив увагу на міжкнязівських стосунках: їх і лише їх вважає він єдиною русійною силою історичного поступу. Не випадково, мабуть, обрав він тему й хронологічні рамки своєї праці. Адже XIII ст. — найбільш вдячний матеріал для описання нескінченних князівських «катор» (чвар), воєн, походів... 1304 рік автор називає горішньою часою межею книжки лише тому, що тоді помер «сильний» владими́ро-суздальський князь Андрій, син Олександра Невського. Хай навіть так, але ж то був рубіж лише в історії Північно-Східної, але не всієї тогочасної Русі. Однак марним буде шукати у праці Д. Феннела відповідь на чільне питання, немовби поставлене в заголовку: в чому причина кризи Русі XIII ст.? І що взагалі розуміє англійський історик у даному випадку під словом криза?

Радянська наука вважає вступ Київської Русі у добу феодальної роздробленості логічним і неминучим наслідком соціально-економічної еволюції суспільства. Якщо раніше Київ, його князь і боярство уособлювали собою панівний клас, зосереджуючи в своїх руках військову, економічну й політичну міць держави, то з середини XII ст. на Русі підносяться інші осередки феодальної концентрації: Владимир на Клязьмі, Смоленськ, Новгород, Полоцьк, Галич і Чернігів. Основна причина їх піднесення полягала у зростанні феодального класу на місцях, у виникненні боярського землеволодіння, що дало феодалам економічну й відтак — політичну владу. Ранньофеодальній, відносно єдиній монархії на чолі з Києвом настав кінець. Але це стосується лише централізованої монархії, а не держави на Русі взагалі. На зміну їй приходять монархія нового типу, федеративна, що сукупно керується групою найсильніших членів дому Володими́ра Святославича.

Тому немає підстав розглядати перехід Русі до роздробленості як занепад і руйнування держави, що робить Д. Феннел і з чим, як не дивно, погоджуються й упорядники книги. На с. 15 передмови Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузов упевнено пишуть: в середині XII ст. «стався розпад держави на стійкі державні одиниці — самостійні князівства». Це можна пояснити хіба що віддаленістю їх наукових інтересів і знань від давньоруської проблематики.

Д. Феннел, по суті, не розрізняє державний устрій Русі доби єдності і часів роздробленості: єдність він уявляє як згуртованість князівського клану, а роздробленість — як більші, ніж раніше, чвари між членами того клану, пояснюючи їх звичайно поганими рисами характеру того чи іншого князя. До того ж, на думку історика, на початок XIII століття князівський рід надмірно розрісся, на всіх не вистачало князівських столів, а це примножувало сутички й війни. Ось як пояснює Д. Феннел наприкінці свого дослідження слабкість Русі у XIII ст.: вона була спричинена «злочинним консерватизмом, органічно притаманним правлячим князівським родам, їх небажанням і нездатністю змінити застарілий порядок, що розповзався по всіх швах, кричущою бездарністю більшості князів» (с. 208). Тим самим англійський вчений відкидає саму можливість дії об'єктивних законів розвитку суспільства. У цьому він не оригінальний. Зокрема, на подібний триб тлумачили перехід до роздробленості на Русі російські та українські історики XIX — початку XX ст.: С. М. Соловійов, В. Й. Ключевський, О. Є. Пресняков, М. С. Грушевський та ін.

Отже, з теоретичного боку книжка Д. Феннела є архаїчною. Вона відбиває його ідеалістичне розуміння історії, волюнтаристичну ідеалізацію ролі особи в історичному процесі. Але все це не означає, що праця позбавлена пізнавального чи наукового значення. Навпаки. Повчально подивитись, як відомий історик, знавець пізнього росій-

ського середньовіччя, заглиблюється у маловідому йому раніше ділянку знань і як багато оригінального вносить він у дослідження конкретних взаємин між тими чи тими землями, князівствами та їх володарями, робить чимало тонких спостережень щодо подій і осіб давньоруської історії XIII ст.

Перш, ніж послідовно розглянути написане Д. Феннелом, слід взяти до уваги, що він обізнаний головним чином з історією Північно-Східної та Північно-Західної Русі. У полі його зору постійно перебувають Владимиро-Суздальське, Новгородське і частково Смоленське князівства. Гірше уявляє собі вчений історичний процес на південноруських землях: на Київщині, Чернігівщині і особливо — у Галичині та на Волині. Не змогли виправити його похибок і упорядники, теж не досить обізнані з південноруською проблематикою XIII ст. і, як видно із їхніх приміток, відповідною науковою літературою.

«Криза середньовічної Русі» розпочинається оглядом політичного стану східнослов'янської держави на 1200 рік. Історик намагається виявити тенденції і сили суспільного життя, проте це не завжди йому вдається. Ледве чи варто зводити тодішню ситуацію на Русі до суперництва за Київ між Ростиславичами, Ольговичами та Мстиславичами: політичні процеси розвивалися на той час не так вже й однопланово. Даремно і в цьому розділі, й надалі Д. Феннел називає Київську землю «князівством»: вона була хіба що великокнязівським доменом, не перебуваючи у постійній залежності від того чи того князівського роду. Зате правильним слід вважати таке спостереження автора: «Мати городів руських» залишалася заповітною мрією більшості руських князів майже до самого здобуття міста татарами» (с. 43). Тому не можемо прийняти зроблений упорядниками у передмові закид на адресу Д. Феннела, ніби він недооцінює роль і значення Києва в загальноруському політичному житті напередодні навали Батієвих орд.

Вчений веде виклад історії Давньої Русі початку XIII ст. і далі під домінантою Суздалья: мовляв, владими́ро-суздальські князі вершили всіма справами в країні. Однак вивчення всього кола джерел, а не лише владими́ро-суздальських і новгородських, наводить на іншу думку: політичне життя й міжкнязівська боротьба в Давньоруській державі врівноважувалися принаймні трьома силами: київським, галицько-волинським та владими́ро-суздальським великими князями. Що ж стосується Новгорода... Занадто оптимістичним і неузгодженим із свідченнями літописів, і насамперед новгородських, виглядає твердження Д. Феннела, ніби Новгород після 1136 р., коли сталося повстання проти ставленика Києва князя Всеволода, «міг самостійно обирати князя з будь-якого (підкреслено самим англійським істориком — М. К.) князівського роду» (с. 56). Насправді було зовсім інакше. Якщо до 1136 р. на новгородський стіл сідали князі лише із Києва, то звідтоді він робиться предметом суперництва між київськими, владими́ро-суздальськими, чернігівськими та смоленськими князями. Від того, хто здобував гору у політичній боротьбі на Русі, хто контролював Київ, залежало, з якого роду князь утвердиться в Новгороді. Але ніколи у давньоруську добу новгородська спільнота не була у змозі вільно обирати собі князя.

Історично-наївно пояснює Д. Феннел феодальну роздробленість Русі, втрату нею державної монолітності тим, що «жодний князівський рід не правив Києвом протягом XII ст.» (с. 57). Чому ж тоді роздробленість роздирала Галицько-Волинську Русь XIII ст., де княжили члени однієї династії Романовичів, що, до того ж, перебували у братньому єднанні, — маємо на увазі Данила і Василька Романовичів. Книжку переобтяжують сентенції типу: «Що спонукало смоленського, чернігівського і галицького князів до такого несамовитого і, вочевидь, безглузкого суперництва? Жадібність? Прагнення перевищити всіх своїх суперників і досягти влади над усім півднем Русі?» — і т. ін. (с. 114).

На особливу розмову заслуговують міркування Д. Феннела стосовно начебто безроздільного панування владими́ро-суздальського князя Всеволода на Русі наприкінці XII ст. Історик обумовлює своє твердження тим, що київський князь Рюрик був змушений надати Всеволодові частину території в Руській землі, тобто на півдні Київщини. Однак англійському вченому, певно, невідомі праці радянських істориків Л. В. Черепніна, В. Т. Пашуто та інших, які довели, що це було відбиттям нової форми Давньоруської держави, федеративної монархії, коли князі-співправителі на Русі одержували наділи («частини») у південній Руській землі, за що зобов'язувалися захищати її від ворога. Такі наділи отримували й інші князі, набагато слабші від Всеволода, зокрема волинський і смоленський.

Багато неточностей і помилок у розповідях Д. Феннела про Південно-Західну

Русь. Так, він некритично сприйняв запозичену із старої літератури легенду, буцім другою дружиною Романа Мстиславича була візантійська принцеса, дочка імператора Ісаака II Ангела. Насправді вона походила з волинського боярства. Всупереч твердженню англійського вченого, військо Романа Мстиславича не було розбите польським 1205 р.: князь випадково загинув під час рекогносцирування, нашттовхнувшись на ворожий загін. По смерті Романа його вдова зовсім не «поселилася в Галич», а була змушена тікати до Володимира-Волинського, а далі з малим Васильком — до Польщі. Данило ж попрямував до Угорщини. Минуло понад 30 років перш ніж Данило остаточно утвердився на галицькому столі свого батька. А упорядники Г. Л. Хорошкевич і А. І. Плігузов мовчки погоджуються з Д. Феннелом,— чи не тому, що самі мають неясне уявлення про історію південноруських земель XIII ст.: література, яку вони рекомендують у примітках, надто загальна і застаріла; праць українських істориків останніх років вони або не знають, або ігнорують їх. І те й інше є сумним прикладом некоректності, дивною в сучасному науковому письменстві.

Сам Д. Феннел щиро пише про «хаотичні, плутані і часто туманні описи й неясні датування подій місцевого (Іпатіївського) літопису». Йдеться, без сумніву, про літопис Галицько-Волинський, що не був вивчений англійським істориком. Та це не може бути виправданням його спонтанних, далеких часом від наукових істин, міркувань про долю Галицько-Волинської, Київської та інших земель Півдня доби роздробленості.

Навіть історію незрівнянно краще знайомої Д. Феннелу Північно-Західної й Північно-Східної Русі вчений викладає в суто персоніфікованому й романтизованому вигляді. Він переконаний, що політична рівновага у регіоні підтримувалася виключно завдяки талантам Всеволода Велике Гніздо. Повсюдно розсипані характерні для Д. Феннела сентенції типу: «Початок війни поклала майже випадковість» — але марно сподіватися знайти бодай натяки на пошук рушійних сил і глибинних причин цієї та всіх інших князівських сутичок і воєн. І на присвячених північній частині Давньоруської держави сторінках Д. Феннел нерідко робить неприпустимі для історика такого класу помилки. Так, нехтуючи свідченнями новгородських та інших літописів (може, й не знаючи їх), він хибно твердить, ніби аж до монгольської навали джерела не містять жодних свідчень щодо занепаду князівської чи посадницької влади у Новгороді. Далі з подивом читаємо, начебто договірні стосунки між князем і Новгородом («ряд») стали виникати набагато пізніше, безпосередньо перед Батієвою навалюю, тоді як насправді «ряд» між князем і міським суспільством був звичайною практикою для XII ст.

Багато уваги Д. Феннел приділив монголо-татарській навалі на Русь. У розгляді цієї події та її наслідків для давньоруських земель англійський вчений не є оригінальним. Він стоїть на позиціях школи так званих євразійців, започаткованої російськими емігрантськими істориками у 20-х — на початку 30-х років. Найвідомішою фігурою серед них був Г. Вернадський. Євразійці вважали, що заподіяна монголо-татарськими ханами та їх ордами шкода Русі була незначною, зате Орда начебто сприяла утворенню російської державності.

Не може не здивувати самий висновок Д. Феннела з розгляду навали монгольських ханів на Русь у 1237—1241 рр.: «Завершення руського походу Батия, як видно, не вимагало від татар значних зусиль і не призвело до великих втрат» (с. 123). Насправді було якраз навпаки. Саме граничне напруження всіх сил, знекровлення Батієвого війська мужнім опором давньоруського народу зашкодило планам монгольської верхівки завоювати всю Європу. У душі поглядів євразійців Д. Феннел прагне применшити втрати, завдані ворогами Русі. Через необізнаність він часом припускається анекдотичних тверджень на зразок: «Рязань була швидко відновлена» (с. 129), тоді як Рязань була зруйнована монголо-татарами дощенту. Згодом було збудоване місто цієї назви в іншому місці. І тут упорядники книжки чомусь промовчали, як і в багатьох інших випадках.

Далеку від історичної дійсності картину становища руських земель під владою Орди малює Д. Феннел в заключних розділах книжки. Він переконаний у тому, що на кілька десятиліть монгольські хани залишили князів у спокої, не втручалися у внутрішні справи Русі, мудро і тактовно опікувалися нею. Однак літописи та інші джерела малюють протилежну картину: заохочення роздробленості ханами з Каракорума і Сарая, обкладення важкою даниною, часті каральні експедиції в північно-східні землі, винищення панівного класу Давньоруської держави, князів, бояр, а також дружинників, здатних організувати й очолити опір загарбникам.

Багато уваги приділяє англійський вчений ординській політиці Олександра Невського й наприкінці підсумовує, що вона зазнала краху в історичній перспективі. Дійсно, політика поступок, якої дотримувався Олександр, не принесла полегшення народові, а його допомога Орді у розгромі братів, зокрема Андрія, що у спілці з Данилом Галицьким плекав плани організації відсічі кочовикам, не дозволила Русі ще багато років звестися на боротьбу з ворогом. Тут Д. Феннел, мабуть, правий.

У книзі Д. Феннела чимало помилок, викликаних як його власним недоглядом, недочитуванням до кінця джерел, так і несумлінням наших перекладачів й упорядників. Даремно історик повторює застаріле твердження, ніби Галицька Русь мала «прямий вихід до Чорного моря» (с. 50). У дійсності її південні рубежі не сягали далі середньої течії Дністра. На с. 131 упорядниками хибно сказано, буцім бродники населяли північно-східні окраїни Половецького степу, тоді як давно вже встановлено (О. Прицак, М. Котляр), що вони були населенням нижнього Подунав'я. Всюди за текстом князя Мстислава Мстиславича названо «удалим», тоді як давньоруське слово «удатний», прикладене до нього літописом, перекладається як «удачливий». Катапульти звалися у руських джерелах не «таранами», а «пороками» (с. 122). Названі та ще багато інших похибок, на нашу думку, зовсім не є випадковими. Вони пов'язані з тим дивним методом видання книжки Д. Феннела, з яким нам довелося вперше зустрітись у міжнародній практиці публікації наукових праць.

Без тіні ніяковості упорядники пишуть у передмові до книжки, що «науково-додатковий апарат автора значно розширений» (с. 27), тобто, під текст англійського історика вони «підвели» посилання на літературу, якою він не користувався зовсім. Тим самим виявлено повну неповагу і до автора, й до написаного ним. До праці Д. Феннела додано також великий за обсягом «допоміжний матеріал»: характеристика різного роду джерел (більшістю з яких вчений також не користувався!), нариси історії давньоруської літератури й культури. Оскільки Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузов не працюють у давньоруській проблематиці, цей «допоміжний матеріал» виявився написаним непрофесійно і аж ніяк не може задовольнити ні наукового читача, ні звичайного інтелігентного аматора давнини.

Незадовільною, на наш погляд, є й завелика за обсягом передмова Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузова до книжки Д. Феннела. У ній чимало хибних тверджень. Одне з них — переконання в тому, що Русь доби роздробленості була ніби мозаїкою самостійних князівств (с. 15), тоді як наукою встановлено, що держава зберігалася, хоча й змінила форму. Даремно упорядники вважають, що процес складання вотчинного землеволодіння був у XIII ст. «незначним за масштабами» (с. 15): саме тоді він набув поширення, а, наприклад, у Новгородській та Галицькій землях феодали досягли величезної могутності, зосередивши в своїх руках безліч земель і цінностей. Так само недостатнім знанням джерел і сучасної літератури можна пояснити твердження упорядників, ніби система васалітету на Русі формувалася лише напередодні монголо-татарської навали (с. 16) — вона започатковується принаймні у 40-х роках XII ст. Не узгоджується із історичною дійсністю XIII ст. і висновок авторів передмови (с. 17), про те, що розвиток феодальних відносин на півночі Русі відповідав їх рівневі у Галицько-Волинській землі. Насправді в останній він був набагато вищим.

Все викладене наводить на думку, що праця Д. Феннела заслуговувала на більш шанобливе ставлення з боку упорядників і видавництва. Було б найкраще, якби до книжки було додано коментар, як це зроблено при публікації праці Х. Ловмянського «Русь і норманни» (М., 1985), виданій тим же «Прогресом». Але для цього були б потрібні спеціалісти з давньоруської історії й літописання. Мабуть, видавництво не мало змоги їх відшукати...

Попри все це сподіваємося, що наш читач з інтересом і певною користю для себе познайомиться з книжкою одного з перших славістів Заходу Д. Феннела «Криза середньовічної Русі».

М. Ф. КОТЛЯР.